

Intervenció en alteracions del llenguatge associades a altres patologies: factors d'interacció i comunicació alternativa i augmentativa

Codi: 104148

Crèdits: 9

Titulació	Tipus	Curs	Semestre
2500893 Logopèdia	OB	3	2

Professor/a de contacte

Nom: Cristina Andrés Carrillo

Correu electrònic: Cristina.Andres@uab.cat

Utilització d'idiomes a l'assignatura

Llengua vehicular majoritària: català (cat)

Grup íntegre en anglès: No

Grup íntegre en català: Sí

Grup íntegre en espanyol: No

Equip docent

Eulàlia Noguera Llopart

Sonia Vilaltella Verdes

Prerequisits

L'assignatura integra dos blocs:

Bloc A: Atenció Precoç

Bloc B: Intervenció en alteracions del llenguatge associades a altres patologies i Sistemes Alternatius i Augmentatius de la Comunicació

Prerequisits

Es recomana revisar els conceptes de l'assignatura de: Alteracions del Llenguatge associades a altres Patologies i Intervencions del Llenguatge Oral i Escrit.

DOCÈNCIA ALTERNATIVA DE LES ASSIGNATURES DEL PLA D'ESTUDIS ANTIC.

Aquesta és l'assignatura de docència alternativa de l'alumnat que hagi matriculat al pla antic les assignatures 101721.- Intervenció en alteracions del llenguatge associades a altres patologies i 101720.- Sistemes alternatius i augmentatius de comunicació (SAAC).

En el cas que s'hagués superat només 101721.- Intervenció en alteracions del llenguatge associades a altres patologies, haurà de cursar els mòduls didàctics V al VII del Bloc B i les pràctiques corresponents. Si l'assignatura superada fos només 101720.- Sistemes alternatius i augmentatius de comunicació (SAAC), s'haurà de cursar la totalitat del Bloc A, i el mòduls didàctics I al VI del Bloc B, així com les pràctiques corresponents.

Objectius

Bloc A:

- Aprofundir en el coneixement del mètode d'observació directa i sistemàtica en nens entre 0 i 6 anys.
- Saber com s'elabora un pla terapèutic, aprendre estratègies i procediments d'intervenció, i finalment, conèixer com finalitza el procés assistencial en un CDIAP.
- Conèixer el Programa Hanen i saber-lo aplicar en col·laboració amb la família.
- Conèixer l'àmbit de l'atenció precoç a Catalunya i el treball en els Centres de Desenvolupament Infantil i Atenció Precoç (CDIAP), el procés assistencial des de la demanda inicial al procés de baixa.
- Aprofundir en el diagnòstic i els seus procediments i tècniques més importants en aquest àmbit.
- Aprendre les principals eines d'intervenció amb els infants i les seves famílies.
- Resolució de dubtes i altres qüestions en l'elaboració del treball.

Bloc B:

- Proporcionar coneixements, recursos i procediments amb l'objectiu de realitzar una correcta avaluació i intervenció de pacients que requereixen suports, alternatius o complementaris, que possibilitin la seva comunicació i el seu llenguatge.
- Apropar a l'alumne al coneixement dels sistemes alternatius i augmentatius de comunicació perquè sigui capaç de seleccionar el més adequat a l'hora de plantejar la seva intervenció.
- Desenvolupar una perspectiva global de les dificultats de pacients amb trastorns motors, retards i trastorns del llenguatge, discapacitat intel·lectual i trastorns del espectre autista.
- Aprendre a identificar les dificultats del entorn que presenten aquests pacients i generar solucions dins de l'àmbit logopèdic.
- Gestionar les tecnologies de la comunicació i la informació.
- Conèixer l'origen i les bases teòriques del Sistema de Comunicació per Intercanvi d'Imatges (PECS)
- Aprendre les fases de les que es basa el sistema PECS i el seu propòsit
- Saber seleccionar els candidats per treballar PECS i peculiaritats de la seva intervenció en diferents poblacions.
- Resolució de dubtes i altres qüestions en l'elaboració del treball.

Competències

- Actuar d'acord amb el codi deontològic de la professió: respectar el secret professional, aplicar criteris professionals de finalització i derivació dels tractaments.
- Comprometre's de manera ètica per la qualitat de l'actuació.
- Demostrar que es coneixen els límits de les pròpies competències i saber identificar si és necessari fer un tractament interdisciplinari.
- Dissenyar i dur a terme els tractaments logopèdics, tant individuals com col·lectius, establint objectius i etapes, amb els mètodes, les tècniques i els recursos més eficaços i adequats, i tenint en compte les diferents etapes evolutives de l'ésser humà.
- Dissenyar i gestionar projectes.
- Dominar la terminologia que permeti interactuar de manera eficaç amb altres professionals.
- Elaborar i redactar informes d'exploració i diagnòstic, seguiment, finalització i derivació.
- Explicar i argumentar el tractament seleccionat.
- Gestionar la diversitat sociocultural i les limitacions associades a les diferents patologies.
- Organitzar i planificar amb l'objectiu d'establir un pla per desenvolupar en un període establert.
- Seleccionar, implementar i facilitar l'aprenentatge de sistemes de comunicació augmentatius així com el disseny i l'ús de pròtesis i ajuts tècnics necessaris adaptats a les condicions físiques, psicològiques i socials dels pacients.
- Utilitzar les tecnologies de la comunicació i la informació.
- Utilitzar les tècniques i els instruments d'exploració propis de la professió i registrar, sintetitzar i interpretar les dades aportades integrant-les al conjunt de la informació.

Resultats d'aprenentatge

1. Comprometre's de manera ètica per la qualitat de l'actuació.

2. Descriure els sistemes alternatius i augmentatius de comunicació.
3. Descriure i explicar de manera argumentada el tractament logopèdic adequat per als casos treballats.
4. Dissenyar i gestionar projectes.
5. Emetre un diagnòstic probable, així com possibles diagnòstics diferencials, a partir de casos presentats en vídeo o a partir de la lectura d'informes.
6. Establir criteris de finalització i derivació en els casos plantejats.
7. Explicar de manera argumentada les situacions que requereixen la participació d'altres professionals o la derivació del pacient a altres professionals.
8. Explicar de manera argumentada quines tècniques d'intervenció semblen més adequades per als casos particulars presentats.
9. Explicar els aspectes principals del codi deontològic del logopeda.
10. Explicar la terminologia pròpia d'altres professions relacionades amb els pacients que són subjectes de la intervenció.
11. Explicar les limitacions associades a les diferents patologies del llenguatge secundàries a altres alteracions, així com les associades a l'estatus cultural i socioeconòmic del pacient.
12. Organitzar i planificar amb l'objectiu d'establir un pla per desenvolupar en un període establert.
13. Redactar informes d'exploració i diagnòstic, així com de les pautes de tractament adequades a cada pacient segons la patologia que té.
14. Seleccionar els sistemes alternatius i augmentatius de comunicació més adequats a cada cas.
15. Utilitzar les tecnologies de la comunicació i la informació.

Continguts

Bloc A: L'ATENCIÓ PRECOÇ:

Part I: MARC TEÒRIC

- Orígens de l'Atenció Precoç. El Llibre Blanc de l'Atenció Precoç. Objectius.
- L'atenció precoç a Catalunya. Característiques i evolució del model català. Nou decret 261/2003 de 21 d'octubre.
- Àmbits d'actuació i funcions dels professionals
- Model concret d'un CDIAP.

Part II: PROCÉS ASSISTENCIAL INICIAL, AVALUACIÓ I DIAGNÒSTIC

- Entrevista d'acollida, història clínica i història social
- Exploració neuropediàtrica
- Diagnòstic biopsicosocial
- Classificació 0-6 de l'ODAT
- Entrevista de devolució a la família

Part III: PLA TERAPÈUTIC I FINALITZACIÓ DEL PROCÉS ASSISTENCIAL

- Objectius de treball amb el nen/a
- Objectius de treball amb la família
- Baixa del CDIAP. Informe.

BLOC B: INTERVENCIÓ EN LES ALTERACIONS DEL LLENGUATGE ASSOCIADES A ALTRES PATOLOGIES I SAAC'S.

Part I:

- Mòdul didàctic I: Evolució històrica del concepte de discapacitat: deficiència, discapacitat i minusvàlida. Enfoc habilitador i model de participació.
- Mòdul didàctic II: Procés assistencial, avaluació i diagnòstic. Evolució històrica del concepte necessitats educatives especials.
- Mòdul didàctic III: Intervenció Naturalista i Interaccional. Implicació terapèutica i participació familiar.

Part II:

- Mòdul didàctic IV: La discapacitat intel·lectual. Treball amb casos.
- Mòdul didàctic V: La discapacitat motriu. Treball amb casos
- Mòdul didàctic VI : Intervenció en comunicació i llenguatge en TEA.
- Mòdul didàctic VII: Sistema Comunicatiu per intercanvi d'imatges (PEC's)

Les diferents temàtiques del programa s'introduiran a partir d'una exposició a càrrec de la professora corresponent, i s'aprofundiran amb documents que els alumnes hauran de llegir individualment i amb exemples de materials i activitats d'avaluació i intervenció filmats en vídeo. Els alumnes hauran de llegir els documents corresponents a les lectures obligatòries abans o màxim al llarg de la mateixa setmana en que s'hagi introduït el tema.

El treball personal de l'alumne consistirà en la lectura i estudi de les obres obligatòries ressenyades a cada unitat docent. Les activitats pràctiques es realitzaran de forma integrada i consistiran en l'elaboració dels treballs grupals dels que se'n derivarà la necessitat de realitzar lectures comprensives de documents proposats.

Metodologia

Bloc A i B

Les diferents temàtiques del programa s'introduiran a partir d'una exposició a càrrec de la professora corresponent i s'aprofundiran amb documents que els alumnes hauran de llegir individualment i amb exemples de materials i activitats d'avaluació. Els alumnes hauran de llegir els documents corresponents a les lectures obligatòries abans o màxim al llarg de la mateixa setmana en què s'hagi introduït el tema.

Els seminaris pràctics consisteixen en realitzar un seguiment de casos a partir de visionats de vídeos i un treball grupal realitzat durant les sessions. S'habilitarà un espai al Moodle per complementar amb lectures aquests treballs pràctics.

Donat que l'assignatura es compon per una part pràctica important, és imprescindible que els estudiants participin de forma activa i seguida a les classes. En elles es duran a terme totes les activitats pràctiques obligatòries, que es realitzaran en grup.

Metodologia de les classes teòriques

Les diferents temàtiques del programa s'introduiran a partir d'una exposició a càrrec de la professora corresponent, i s'aprofundiran amb documents que els alumnes hauran de llegir individualment i amb exemples de materials i activitats

Treball personal de l'alumne

El treball personal de l'alumne consistirà en la lectura i estudi de les obres obligatòries ressenyades a cada unitat docent. En les activitats pràctiques, es realitzaran de forma integrada i consistiran en l'elaboració dels treballs de pràctiques dels que se'n derivarà la necessitat de realitzar lectures comprensives de documents diversos (informes, protocols d'avaluació, etc) i articles o capítols de llibres, redacció dels treball i treball en grup.

Pràctiques

Es duran a terme diverses activitats de pràctiques en grup. Aquestes s'organitzaran al voltant de l'aplicació i utilització dels coneixements assolits en els crèdits teòrics i a l'anàlisi de casos reportats a la literatura o filmats en vídeo. Les practiques integrades es realitzaran en grups de 4 alumnes, i es mantindran fixos al llarg de tot el curs. Cada grup haurà de lliurar cada treball o informe de pràctiques en la data corresponent i especificada.

Activitats formatives

Títol

Hores ECTS Resultats d'aprenentatge

Tipus: Dirigides

Classes magistrals	42	1,68	8, 11, 12, 15
Classes pràctiques	24	0,96	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15

Tipus: Supervisades

Atenció individualitzada (presencial o virtual) als estudiant que ho sol·licitin	18	0,72	1, 9, 12, 15
Participació en els fòrums i activitats al Campus Virtual	10	0,4	1, 2, 3, 4, 7, 9, 14, 15
Tutories de seguiments dels treball grupals	18	0,72	1, 2, 3, 5, 15

Tipus: Autònomes

Cerca autònoma d'informació	10	0,4	1, 7, 13, 14, 15
Estudi individual de la matèria i preparació per l'examen	34	1,36	2, 3, 4, 12, 14, 15
Lectura d'articles i capítols de llibre	34	1,36	1, 6, 9, 15
Treball grupal per la realització del treball final	35	1,4	1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14

Avaluació

Prova teòrica: Per tal superar aquesta part de l'assignatura caldrà realitzar dues proves teòriques referents al Bloc A (Atenció Precoç) i el Bloc B (Intervenció i SAAC's). Aquests exàmens representaran el 45% de la nota final.

Treball escrit en grup: Els estudiants hauran de realitzar un treball grupal sobre una de les patologies tractades a les classes teòriques. Hauran de desenvolupar una proposta d'intervenció i el treball s'avaluarà mitjançant dues activitats: a partir d'una exposició oral (10% de la nota) on les sessions són d'assistència obligatòria i mitjançant la redacció del treball escrit (20% de la nota). La qualificació d'aquestes dues avaluacions, representarà un 30% de la nota d'aquesta part de l'assignatura

Treballs aplicats a les classes practiques: La mitjana obtinguda en la qualificació de les activitats realitzades durant les sessions pràctiques de seminari, representen el 20% de la nota final. És necessari un mínim d'un 90% de presencialitat en les classes pràctiques (seminaris + exposicions) per optar a l'avaluació d'aquesta part de l'assignatura.

Treball amb plafons i activitat de role-playing: activitat pràctica que es realitzarà en grup i a l'aula. Representarà un 5% de la nota de l'assignatura. És obligatòria l'assistència i el lliurament de l'evidència per poder ser avaluat.

Estudiant evaluable. Serà avaluat l'alumnat que hagi lliurat evidències d'aprenentatge amb un pes igual o superior a 4 punts (40%)

Assignatura superada. L'alumnat que obtingui una nota de curs de 5 o més punts (escala 0-10) assolirà la suficiència en l'assignatura, sempre i quan hagi assistit a les sessions pràctiques en un 90% i entregat la totalitat dels treballs. Serà imprescindible haver obtingut com a mínim una nota de 4 punts a cada examen teòric (Bloc A i Bloc B).

Recuperació: Proves de recuperació: Podran optar a realitzar alguna de les proves de recuperació aquell alumnat que no hagi assolit els criteris establerts per superar l'assignatura i que hagi estat prèviament avaluat en un conjunt d'activitats el pes de les quals equivalgui a un mínim de dues terceres parts de la qualificació total de l'assignatura. La nota màxima que pot assolir l'alumnat en una evidència recuperada és de 5 punts.

DOCÈNCIA ALTERNATIVA DE LES ASSIGNATURES DEL PLA D'ESTUDIS ANTIC.

- La nota final de l'assignatura de Pla Antic 101721.- Intervenció en alteracions del llenguatge associades a altres patologies, serà la nota que l'estudiant obtingui en les proves que avaluen el Bloc A i els mòduls didàctics I al VI del Bloc B de l'assignatura de docència alternativa, incloses les pràctiques (escala 0 a 10).
- La nota final de l'assignatura de Pla Antic 101720.- Sistemes alternatius i augmentatius de comunicació (SAAC), serà la nota que l'estudiant obtingui en les proves que avaluen els mòduls didàctic V a VII del Bloc B de l'assignatura de docència alternativa, incloses les pràctiques (escala 0 a 10).

CANVI DE PLA.

La nota final de l'alumnat que per motius de canvi de pla NO hagi de cursar completa l'assignatura, serà la nota ponderada (escala 0-10) calculada a partir de les proves d'avaluació (incloses les pràctiques) que valorin les parts cursades i de la nota de l'assignatura del pla antic que s'hagi superat en cursos anteriors.

Activitats d'avaluació

Títol	Pes	Hores	ECTS	Resultats d'aprenentatge
Bloc A i B. Treball escrit i exposició oral en grup	30%	0	0	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15
Bloc A i B: Treballs aplicats a les classe pràctiques	20%	0	0	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15
Bloc A. Prova teòrica	15%	0	0	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15
Bloc B. Prova teòrica	30%	0	0	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15
Bloc B. Treball amb plafons i activitat de role-playing	5%	0	0	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15

Bibliografia

Bloc A

- AIMARD, P; ABADIE, C. (1992) *Intervención precoz en los trastornos del lenguaje del niño*. Barcelona: Masson.
- CABRERA, M.C., SÁNCHEZ, C. (1985). *La estimulación precoz - Un enfoque práctico*. Madrid: Siglo XXI
- CAMPO, A.J., RIBERA, C. (1992). *El juego de los niños y el diagnóstico "La hora de juego"*. Barcelona: Ediciones Paidós.
- DEL RIO, M.J. (1997) *Lenguaje y comunicación en personas con necesidades especiales*. Barcelona: Martínez Roca.
- DIPUTACIÓ DE BARCELONA (2001) *Llibre blanc de l'atenció precoç*. Diputació de Barcelona.

- FEDERACIÓN ESTATAL DE ASOCIACIONES DE PROFESIONALES DE ATENCIÓN TEMPRANA (GAT) (2004). *Organización dignostica para la atención temprana (ODAT)*. Real Patronato sobre Discapacidad.
- FERRARI, P. (2000) *El autismo infantil*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- FEY, M. (1995) *Language Intervention, Preschool Through the Elementary Years*. Boston: Allyn and Bacon
- FUNDACIÓ VIDAL I BARRAQUER (1995) *Nous models de família en l'entorn urbà*. Editat per la Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social.
- GARDINI, M.; MAS, C. (2001) *Observar, conocer y actuar. Método de intervención en la relación y el comportamiento del niño*. Madrid: PIRÁMIDE.
- GASSIER, J. (1990) *Manual del desarrollo psicomotor del niño*. Barcelona: Masson.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2010). *Recull de procediments d'atenció directa per als centres de desenvolupament infantil i atenció precoç (CDIAP). Taula Tècnica d'Atenció Precoç*. Col·lecció eines 10. ICASS
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2005) *Créixer amb tu; Els infants de 0 a 18 mesos. Els infants de 18 a 36 mesos*.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2003) *L'ús del llenguatge a l'escola*.
- GOMEZ, VIGUER, CANTERO (2003) *Intervención Temprana. Desarrollo óptimo de 0-6 años*. Psicología Pirámide.
- HEGDE, M. N., & MAUL, C. A. (2006). *Language Disorders in Children: An Evidence-based Approach to Assessment and Treatment*. Boston: Pearson/Allyn & Bacon.
- JANÉ, M.C. (2001) *Llenguatge i psicopatologia de la infantesa i l'adolescència. Clínica i avaluació. Materials 101*. Barcelona: Edicions UAB.
- JIMÉNEZ, J.; ALONSO, J. (2000) *Corregir problemas de lenguaje*. Barcelona: RBA Libros.
- LÓPEZ, G.; MONSALVE, C.; ABAD, J. *Necesidades educativas en el Síndrome X Fràgil*. Asociación Síndrome X Fràgil
- MARTIN BORREGUERO, P. (2004) *El síndrome de Asperger*. Madrid: Alianza Editorial.
- MCCAULEY, R. J., & FEY, M. E. (2006). *Treatment of language disorders in children*. Boston: Paul H. Brookes Pub.
- MILLÉ M. GRACIA; MULAS, F. (2005) *Atención Temprana: Desarrollo infantil, diagnóstico, trastornos e intervención*. Valencia: PROMOLIBRO.
- MORTON, J. (2004) *Understanding Developmental Disorders: A Causal Modelling Approach*. Malden: MA: Blackwell Publishers.
- NARBONA, J.; CHEVRIE-MULLER (1997) *El lenguaje del niño*. Barcelona: Masson.
- NATIONAL CENTER FOR CLINICAL INFANT PROGRAMS (1998) *Clasificación diagnóstica: 0-3*. Paidós.
- OWENS, R. (1991/2004). *Language Disorders, a Functional Approach to Assessment and Intervention*, Boston: Pearson.
- PEPPER, J. I WEITZMAN, E. (2007). *Hablando nos entendemos los dos. Una guía práctica para padres de niños con retraso del lenguaje*. Toronto: The Hanen Program.
- SIEGEL, D., PAYNE, T. (2012). *El cerebro del niño*. Barcelona: Alba Editorial
- STERN, D. (2000) *Diari d'un bebè. Tot allò que l'infant veu, sent i experimenta*. Barcelona: Columna Assaig.
- ZULETA MOLLÉ (2001) *Programa para la estimulación del desarrollo infantil: 1º-2º-3º-4º año de vida*. CEPE.
- SUSSMAN, F. (2012). *More than words. A parent's guide to Building interaction and Language skills for children with Autism Spectrum Disorder or social communication difficulties*. Toronto: The Hanen Program

Enllaços web

<http://www.uccap.com/> (Unió Catalana de Centres de Desenvolupament Infantil i Atenció Precoç)

<http://www.acapcat.com/> (Associació Catalana d'atenció Precoç).

<http://www.gat-atenciontemprana.org> (Federación Estatal de Asociaciones de Profesionales de Atención Temprana -GAT).

<http://www.um.es/atemp/> (Asociación Atención Temprana Murcia).

<http://www.um.es/facpsi/maltrato/> (Asociación Murciana de apoyo infancia maltratada).

<http://www.asperger.es/catalunya> (Associació síndrome d'Asperger)

<http://www.xfragilcatalunya.org> (Associació catalana SXF)

<http://www.ctv.es/USERS/jgab/> (Asociación Síndrome X Frágil de Madrid)

<http://paidos.rediris.es/genysi/> (Grupo de estudios natalógicos)

<http://zerotothree.org> (National Center for Clinical Infants Programs)

<http://biblioteca.consultapsi.com/DSM/Dsm.htm> (Manual Diagnóstico y estadístico de los trastornos mentales)

<http://biblioteca.consultapsi.com/ICD10/cie1.htm> (Sistema clasificación internacional de enfermedades)

<http://www.gencat.net/benestar/apreco> (Generalitat de Catalunya)

<http://www.gencat.net/diari/4002/03294122.htm> (Decret 261/2003 del 21 d'octubre)

http://iier.isciii.es/autismo/pdf/aut_lbap.pdf (Libro Blanco de la Atención Precoz)

<http://www.xtec.es/recursos/socials/50dh/infant.htm> (Drets de l'infant 1959)

<http://www.autismo.com/>

<http://www.wlearning.com/products/language-is-the-key/> El lenguaje es la clave (Interaccions constructives al voltant dels llibres i del joc amb materials i mètodes dissenyats especialment pels pares).

www.hanen.org

www.fundmaresme.com/elementgaleria/index/id/44 (Jocs del Falda)

www.teachmetotalk.com

www.touchpoints.org (Brazelton Touchpoints Center)

<http://abansprimeresparaules.upf.edu/>

<http://www.firstsigns.org/> (Informació exemplificada amb vídeos sobre els indicadors de risc de dificultats de comunicació basats en investigacions científiques)

<http://www.zerotothree.org/> (Informació per a pares, professionals i responsables polítics sobre el desenvolupament primerenc).

<https://gatatenciontemprana.files.wordpress.com/2014/01/cartelcalendario-desarrollo-0-a-18.pdf>

(Fulletó sobre les fites del desenvolupament en infants de 0 a 18 anys).

<http://www.parentingscience.com/baby-development.html> (Informació sobre el desenvolupament infantil basada en la investigació científica)

www.thecommunicationtrust.org.uk/whatworks (Es poden trobar estratègies d'intervenció comprovades empíricament, per dificultats de comunicació, parla i llenguatge per diferents edats).

Bloc B

- BASIL C., SORO CAMATS E., ROSELL C. (1998): Sistema de signos y ayudas técnicas para la comunicación aumentativa y la escritura: principios teóricos y aplicaciones. Barcelona: Masson.

- BAUMGART, D.: JOHNSON, J. Y HELMSTETTER, E. (1996). Sistemas alternativos de Comunicación para personas con discapacidad. Madrid: Alianza.
- SOTILLO, M. (1993): Sistemas alternativos de comunicación. Madrid. Trotta
- STEPH
- Bondy, A., Frost, L. (2009). *Manual de PECS (Sistema de Comunicación por Intercambio de Imágenes)* 2ª Edición. Estados Unidos: Pyramid Educational Products, Inc.
- Bondy, A. (2011). *The Pyramid Approach to Education (A guide to Functional ABA)*, 2ª Edición. Estados Unidos: Pyramid Educational Products, Inc.
- N VON TETCHZNER (2001): Introducción a la enseñanza de signos y ayudas técnicas. Ed. Antonio Machado.
- STEPHEN VON TETCHZNER Y MARTISSEN H. (1993): Introducción a la enseñanza de signos y uso de ayudas técnicas para la comunicación. Madrid: Visor.
- TORRES, S. Y GARCÍA-ORZA, J. (1998): Discapacidad y Sistemas de comunicación. Madrid. Real Patronato de prevención y atención a personas con minusvalía.
- URRUTIA, J. (1990): Sistemas de comunicación. Bases para su estudio. Sevilla. Alfar.
- GINÉ C. (2006): Trastorns del desenvolupament i necessitar educatives especials. 2a ed. Barcelona: Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya.
- GALLARDO MV, SALVADOR ML. (1999): Discapacidad motórica: aspectos psicoeducativos y educativos. Málaga: Aljibe.
- CHAEFFER B, RAPHAEL A, KOLLINZAS G (2005). Habla signada: para alumnos no verbales. Madrid. Alianza.